

УДК 631/635(092)(477)

О. Б. Боровик

НАУКОВО–ПУБЛІЦИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА ФЕДОРА МОРГУНА (1924–2008)

У статті проаналізовано науково-публіцистичну діяльність професора Федора Моргуна. Акцентовано увагу на досягненнях ученого в галузі агроекології, невиснажливого та раціонального природокористування. Звернуто увагу на вагомості досягнення Ф.Моргуна у розвитку вітчизняного сільського господарства. З'ясовано, що вчений написав низку праць з історії України, описав події очевидцем яких був сам.

Ключові слова: Федір Моргун, науково-публіцистична діяльність, сільське господарство, землеробство, ґрунти, історичні праці.

Федір Трохимович Моргун, учений-аграрій, економіст і господарник, письменник і публіцист, багаторічний керівник Полтавщини, доктор сільськогосподарських наук, академік УААН, політичний діяч, ветеран Великої Вітчизняної війни. Талановитий вчений і патріот України все своє життя присвятив становленню аграрного сектора економіки, зокрема невиснажливому та раціональному природокористуванню. Федір Моргун уміло поєднував талант науковця і державного діяча. Загальний обсяг літературної спадщини Ф.Моргуна – 10 тисяч сторінок [1, с.117].

Ф.Моргун залишився назавжди в людській пам'яті як щира та відверта людина, самобутній письменник, державний діяч, відданий служінню народів. Активна життєва позиція та відданість Батьківщині Федора Трохимовича стали яскравим прикладом для наслідування сучасниками та майбутніми поколіннями українців.

Як відомо, Ф.Моргун був пристрасним поборником саме безполіцевого обробітку ґрунтів і одним із перших в Україні взявся впроваджувати цей метод на значних площах. А розпочалася його боротьба за такий спосіб обробітку ґрунтів ще на цілинних землях Казахстану і Киргизії, де він протягом 1954–1972 рр. працював. Сьогодні на Полтавщині і Дніпропетровщині доведено ефективність даного методу землеробства, адже його дієвість підтверджено практикою. Хоча й сьогодні ще є багато противників і критиків безполіцевого методу обробітку ґрунту Ф.Моргуна.

Федір Моргун поєднував талант історика-дослідника і письменника. Він написав низку історико-публіцистичних праць, очевидцем яких він був сам.

Ці праці нині використовуються дослідниками, адже вони становлять собою яскравий приклад нового напряму історичних досліджень, так званої усної історії, а тому й мають джерелознавчий характер.

Науково-публіцистична діяльність академіка Ф.Т.Моргуна не була предметом спеціального історико-наукового аналізу, а має, здебільшого, фрагментарний характер. Існуючі історіографічні джерела або стисло окреслюють перебіг подій його творчого життя, або змальовують окремі його моменти, не даючи цілісної картини. Предметом даного дослідження є узагальнення науково-публіцистичної спадщини вченого, акцентування уваги на тому, що Федір Моргун написав низку праць, присвячених як агроекології, ґрунтозахисному землеробству, так і історико-публіцистичним розвідкам.

Аналізу життєвого і творчого шляху Ф.Моргуна присвятив працю син ученого, Володимир Моргун, відомий психолог, професор Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. Ця книга стала наслідком наклепів і обвинувачень його батька у багатьох прорахунках у господарській і державній діяльності, зокрема, приховуванні наслідків Чорнобильської катастрофи і захисті київських керівників держави. В.Моргун спростував критику на адресу батька, зазначивши, що насправді ця стаття була помстою Ф.Моргуну за «критику колишніх ректорів Полтавського педінституту <...> за серйозні недоліки навчальної і виховної роботи, втрату традицій Макаренка і Сухомлинського, масовий недоїзд випускників до місць призначення, а особливо за русифікацію викладання студентам – українцям» [2, с.5].

В.Моргун, пропагуючи наукову і творчу діяльність Федора Моргуна, підготував біографічний нарис про батька, а також подав бібліографію його основних праць, що значно полегшує дослідникам орієнтуватися у спадщині ученого і державного діяча [1]. Володимир Моргун стисло проаналізував основні віхи життя Федора Трохимовича, його здобутки у популяризації ґрунтозахисного землеробства, безполіцевого методу обробітку ґрунтів. Вчений звернув увагу на праці Ф.Моргуна, в яких подано авторське бачення і критичні міркування щодо багатьох дискусійних проблем в історії України і Росії.

Аналізу творчої і наукової діяльності Ф.Моргуна присвятив дослідження відомий письменник Віктор Женченко. Дослідник проаналізував діяльність Ф.Моргуна з впровадження безполіцевої ґрунтозахисної технології на землях Полтавщини і Белгородщини (Російська Федерація), де було отримано позитивні результати. Також В.Женченко проаналізував науково-історичну спадщину Ф.Моргуна, зазначивши, що його дослідження це «унікальний літопис історії держави, переплетеної з біографії непересічної людини, майже ровесником минулого століття» [3, с.28].

У колективній роботі В.М.Писаренка, П.В.Писаренка і В.В.Писаренка «Агроекологія» висвітлено головні напрями розвитку аграрної екології, розглянуто заходи щодо збереження ґрунтового покриву, екологічно обґрунтованого підходу до хімізації сільськогосподарського виробництва, утилізації відходів тощо. Науковці високо оцінили метод полтавських землеробів М.Шикили і Ф.Моргуна з впровадження регіональної системи

ґрунтозахисної безполіцевого землеробства, що почав впроваджуватися з 1973 р. [4, с.210]. Дана система передбачала відмову від відвальної оранки і заміну плуга плоскорізами та іншими знаряддями.

У практичних рекомендаціях «Органічне землеробство: з досвіду ПП «Агроєкологія» Шишацького району Полтавської області», яким керує С.Антонець розглядається комплекс питань, які стосуються органічного землеробства, що забезпечує виробництво екологічно безпечних продуктів харчування, збереження і підвищення родючості ґрунту з урахуванням захисту навколишнього середовища [5]. Особлива увага надана досвіду впровадження органічного землеробства у ПП «Агроєкологія» Шишацького району Полтавської області, яке успішно працює за методом Ф.Моргуна.

Метою даної статті є проаналізувати науково-публіцистичну діяльність Федора Моргуна, визначити його внесок у розвиток агроєкології, ґрунтознавства, популяризацію ґрунтозахисної системи землеробства. Розкрити значення праць ученого з багатьох актуальних й суперечливих подій в історії України і Росії, показати критичне переосмислення Ф.Моргуном історичних подій минулого.

Федір Моргун народився 9 травня 1924 року у с. Новоолександрівка Донецької області. Предки Моргуна – запорізькі козаки з Полтавського козачого полку, яких виселили за часів Катерини II в Дике поле, на територію нинішнього Донбасу. Немало випало на долю майбутнього науковця і державного діяча: Федір Трохимович пережив голодомор 1932-1933 рр. та німецьку окупацію 1941-1943 рр. У 1943 р. був призваний до лав Радянської армії, воював на фронтах Другої світової. Після війни закінчив з відзнакою Дніпропетровський сільськогосподарський інститут.

Із 1949 р. працював на господарській роботі в Полтавській області. У 1954-1969 рр. – на цілинних землях Казахстану. На цілині пройшов шлях від директора радгоспу до секретаря обкому в Казахстані та до першого заступника голови Цілинного крайвиконкому. Будував радгосп і розорав для нього мало не 50 тисяч гектарів незайманих диких степів. А потім чи не весь Казахстан охопили жадливі пилові бурі. Перевернутий, переораний поверхневий шар мільйонами тонн летів за вітром і зник безвісти. Ф.Моргун перший на цілині насмілювався застосувати безполіцевий метод обробітку ґрунту без перевертання скиби зі збереженням на поверхні поля більше половини післяжнивних решток. Такий обробіток виконується культиваторами-плоскорізами, плоскорізами-глибокородзпущувачами, чизельними плугами, чизель-культиваторами, плугами без полиць та іншими знаряддями, насамперед у районах поширення ерозії.

Коли за закликком партії і покликком серця їхали піднімати цілину тисячі новоселів, які від обрїю до обрїю орали її глибокими борознами, а тут Ф.Моргун, директор одного з багатьох радгоспів, заявляв, що потрібно якомога швидше зупинити таке «підняття» цілини.

Відвідавши Канаду, Ф.Моргун дізнався, що там майже три десятиліття широко використовували безплужні методи обробітку ґрунтів. Дві третини ріплі в Канаді вже давно не орали з року в рік. Але навіть не цим вразила Ф.Моргуна Канада. У Канаді його приголомшило те, що спочатку тривалий час тамтешні фермери не хотіли запроваджувати безполіцевий метод. Вважали, що вона забур'янить і переведе всі поля. А тепер дякують саме фермерам – вихідцям з України, бо вони врешті-решт переконали: альтернативи безплужному обробітку ґрунтів просто нема.

У лютому 1962 р. у Цілинограді (нині – Астана, столиця Казахстану) відбулася велика партійно-господарська нарада, на якій визначали перспективу освоєних цілинних земель. З доповіддю виступив Микита Хрущов, в якій піддав нищівній критиці завелике, як на його думку, захоплення паровими площами і вперше розкритикував академіків Терентія Мальцева і Олександра Бараєва (популяризаторів цього методу) та прихильників неглибокої оранки під сівбу хлібів. Федір Трохимович не погодився з Микитою Сергійовичем щодо зведення нанівець парового клину та ґрунтоохоронних систем обробітку диких степів і висловився про це прямо.

У 1969-1972 рр. Ф.Моргун працював першим заступником голови Ради міністрів Киргизької РСР. У 1972 р. – інспектор ЦК Компартії України. Протягом 1973-1988 рр. – перший секретар Полтавського обкому КПУ. З березня 1988 р. – голова Державного комітету СРСР з охорони природи.

У 1995-2001 роках – радник голови адміністрації Белгородської області. З 2001 року і до смерті працював радником голови Полтавської облдержадміністрації.

Федір Трохимович мав звання героя Соціалістичної Праці, був Кавалером чотирьох орденів Леніна, двох – Вітчизняної війни I ступеня, чотирьох – Трудового Червоного Прапора. Одержав нагороди України – ордени Миколи Чудотворця – «За примноження добра на землі» та Ярослава Мудрого V ступеня. У 1998 р. за внесок у сільськогосподарську науку і практику, за значну природоохоронну роботу удостоєний звання «Людина року» у Російській Федерації.

Творчість Федора Трохимовича Моргуна можна умовно поділити на два етапи: перший – це твори господарської спрямованості, написані за часів активної діяльності на цілинних землях і в Україні, зокрема на Полтавщині [6], другий – твори часів незалежної Української держави з початку 90-х років минулого століття [7]. У цей період наукова публіцистика письменника була направлена на осмислення процесу становлення нашої держави, з'ясування і переосмислення досягнень і втрат українського народу.

Ф.Моргун був переконаний, що земля – це найголовніший природний ресурс світу, до неї треба бережно ставитися, старанно обробляти і захищати, враховуючи особливості ґрунту, клімату, рельєфу і сільськогосподарських культур. Більшість своїх наукових праць Федір Моргун присвятив проблемі збереження землі від вітрової ерозії, захисту посівів від пилових бур. На багатьох прикладах із сільськогосподарської практики Північного Казахстану, Сибіру, Алтаю, України, Ф.Моргун переконливо довів переваги ґрунтозахисної системи обробітку ролів, закликав любити землю і дбати про неї [8].

Федір Моргун широко відомий як популяризатор і захисник методу безполіцевого обробітку ґрунтів. Традиційно в Україні застосовували плуг для обробітку ґрунту, але тривале його застосування призвело до

ерозії і розорення ґрунтів. Першим проти орного землеробства виступив у Києві в 1899 р. І.Овсінський. Пізніше американський вчений Е.Фолкнер надрукував книгу «Безумие пахаря» у 1943 р., в якій проілюстрував збитки природному середовищу, що завдаються оранкою. За сприяння селекціонера і новатора, академіка Терентія Мальцева ця книга була перекладена і видана російською мовою [9]. Т.Мальцев протягом 1960-1970 рр. розробив власну систему обробітку ґрунту, яка полягає в періодичному безполицевому обробітку ґрунту на глибину 40 см та регулярному спушунню на глибину до 7-8 см. До речі, Ф.Моргун високо цінував талант Т.Мальцева, був із ним особисто знайомий, багато перейняв від ученого у галузі ґрунтознавства [10, с.403-409].

Ф.Моргун у 1973 р. почав застосовувати безполицевий метод у землеробстві Полтавщини. Прикладом послугувала ґрунтозахисна система землеробства, яка була розроблена під керівництвом академіка ВАСГНІЛ (Всесоюзної Академії сільськогосподарських наук імені В.І.Леніна) О.Бараєва і вперше впроваджена на ланах Північного Кавказу та Західного Сибіру [11, с.7].

Застосування безполицевої технології обробітку ґрунту під зернові культури в умовах Полтавської області завдяки здешевленню технології приносило економію понад 1 млн. крб. у рік. Завдяки додатковій надбавці урожаю зерна від безполицевого обробітку ґрунту господарства області на початку 80-х років ХХ ст. отримували чистого прибутку на суму 9-13 млн. крб., а річна економія горючого складала понад 1,2 тис. т [12, с.281].

Колеги Федора Моргуна, впроваджуючи його наукові експерименти на полтавському ґрунті, переконалися в їх результативності. Так, доктор сільськогосподарських наук, завідувач лабораторією обробітку ґрунту Всесоюзного науково-дослідного інституту в м. Дніпропетровськ В.М.Круть у квітні 1978 р. у листі до Секретаря ЦК Компартії України М.М.Борисенка і першого заступника Ради Міністрів УРСР П.Л.Погребняка, писав: «Аналізуючи результати наукових досліджень систем обробітку ґрунту, доходимо до висновку, що сучасному інтенсивному землеробству посушливих степових районів найбільш відповідає різноглибинна обробка ґрунту в сівозміні, що включає відвальну і плоскорізний обробіток під ярини і поверхневу, – під озимі культури. Таким чином, поверхнева обробка не є спрощенням в агротехніці, це науково обґрунтований прийом, що якнайповніше відповідає біологічним особливостям озимих культур і агрокліматичним умовам степової зони. Повсюдне розширення її застосування з урахуванням умов, що складаються, є одним з шляхів підвищення врожайності озимої пшениці і збільшення валових зборів зерна в республіці» [13, арк.97].

До 1984 р. безполицева система була впроваджена повністю на Полтавщині і давала непогані економічні показники в поєднанні з екологічною ефективністю. На ланах зменшилася ерозія, почало зменшуватися застосування гербіцидів, стійко падав уміст нітратів у продуктах. Однак потім ВАСГНІЛ відмовилася від продовження спостережень, і знову почалася оранка ланів. І це після того, як директор Інституту ВАСГНІЛ О.Бараєв звернувся до першого секретаря ЦК Компартії України В.Щербицького з позитивною оцінкою «полтавського експеримента» і просив сприяти у впровадженні прогресивного методу обробітку ґрунту в інших регіонах [14, арк.1].

У 1985 р. міністр сільського господарства О.Ткаченко, доповідаючи у ЦК Компартії України про результати впровадження безполицевого обробітку ґрунту, зазначив позитивні і негативні моменти цього методу. До позитивних: високий ґрунтозахисний ефект в умовах прояву водної і вітрової ерозії, поліпшення деяких агрофізичних властивостей верхньої частини оброблюваного шару, при підготовці ґрунту під озимину і на схильних землях, вища продуктивність безполицевих знарядь порівняно із відвальними. Негативними сторонами є: ускладнення боротьби з бур'янами особливо багатолітніми кореневищними, диференціація орного шару по родючості; внесення гною при безвідвальній обробці різко погіршує санітарний стан води, що стікає з полів. Було прийнято рішення, що «зазначені особливості не дозволяють в найближчій перспективі рекомендувати безполицеву обробку як основний спосіб обробки ґрунту у всіх зонах республіки і під всі культури сівозміни» [15, арк.5].

Тим часом безполицевий метод обробітку ґрунту успішно застосовувався у Канаді, Франції, Англії, Західній Німеччині та інших країнах [16, 21].

Очевидно, що консерватизм у неприйнятті нових, прогресивних рішень, психологічні бар'єри, небажання працювати по-новому компартійної верхівки взяло гору над впровадженням передового, раціонального методу землеробства.

Наукові погляди Ф.Моргуна багато в чому співпадали з дослідженнями всесвітньо відомого вченого В.Вернадського. Ф.Моргун у роботі «Селянин – Світова Душа» проаналізував українське село як ноосферне явище, розкрив роль селянства у впровадженні ґрунтозахисної системи землеробства в Казахстані, Росії (на Белгородщині), відкрив нові сторінки безполицевого методу на Полтавщині. Ф.Моргун був глибоко переконаним, що бережливий ґрунтозахист у зв'язку з вкрай небезпечною екологічною ситуацією, яка склалася на межі тисячоліть, – це найважливіша справа не лише українських і російських хліборобів, але й селян усієї планети [17].

Федір Моргун окрему розвідку присвятив дослідженню суті геніального вчення українця В.Вернадського. Учений був переконаний, що розум, невтомна праця і відповідальність людей повинні подбати про те, як зберегти красу й життя Планети і успішно, силами всього людства, прокласти шлях у Всесвіт – у цьому і була суть вчення В.Вернадського [18].

На сторінках своїх наукових праць Федір Моргун переконував політиків і державних діячів України і Росії та провідних країн світу, що вони повинні приділити найпильнішу увагу розвитку селянства, проявити мудрість у розумінні всезростаючої ролі селянства в забезпеченні людей продуктами, захисті навколишнього середовища, врятуванні життя на планеті.

У творах господарської спрямованості Ф.Моргун піднімав питання нищівної вирубки лісів України, та запропонував швидке її розв'язання в масштабах країни в останніх своїх працях [19]. Учений вважав, що без поповнення природовідповідних площ лісів, без утворення заповідних зон не можуть бути чистими повітря і води України. Прикладом у розв'язанні цих проблем є система органічного землеробства С.Антонця.

У працях Ф.Моргуна піднімаються питання історії повсякденності – напряду, який нині успішно розвивається в сучасній вітчизняній науці. Читаючи його наукові і науково-публіцистичні праці, знаходимо багато інформації про повсякденне життя мешканців міста і селі, простих трударів і партійного керівництва району, області, закріплення кадрів у селі, екологічні проблеми, введення прогресивних технологій, відомості про відносини між партійним керівництвом і науковою громадськістю, викладачами вузів, студентами і керівництвом тощо [20].

У розвідках Ф.Моргуна з історії України у складі СРСР та в роки незалежності є приклади патріотичної історії в усі ці періоди розвитку країни. Викликами історичного пізнання є діалектичне поєднання ролі особистості і народу в творенні історії, поєднання історії перемог з історією поразок, історії героїв й історії жертв суспільного поступу.

Уже після смерті Федора Трохимовича була опублікована історична розвідка «Сталінсько-гітлерівський геноцид українського народу. Факти і наслідки», яка витримала п'ять видань [21]. Цю книгу можна порівняти з блискавкою, що висвітлює найпотемніші куточки нашої історії. Автор, вижив під час фашистської окупації, був тричі поранений у боях за визволення України, виступив не тільки як очевидець грізних подій 1941 р. й інших років минулої війни, а й як об'єктивний дослідник історії. Зрештою, навіть як юрист, чий ґрунтовний аналіз тих подій побудований на фактах, документах, працях вітчизняних та зарубіжних істориків, політиків спонукає його до власного Нюрнберзького процесу. У тому числі й над тими, хто уникнув лави підсудних чи навіть намагався видавати себе за головного обвинувачувача.

За цю книгу Федора Моргуна Головне управління інформації та внутрішньої політики облдержадміністрації нагородило видавництво «Дивосвіт» дипломом II ступеня обласного конкурсу «Краща книга Полтавщини» імені Олеса Гончара в номінації «Краще прозаїчне видання».

Протягом свого насиченого щоденними клопотами життя Федір Трохимович завжди займав активну громадську позицію, не був байдужим до подій в Україні. Свідченням цього є його роздуми про вибори і виборців в Україні, де він намагався допомогти пересічному виборцеві визначитися, які вимоги необхідно ставити перед кандидатами на державні посади [22].

Професор Федір Моргун, опираючись на багатотомову історію українського народу, дав категоричну відсіч нав'язуванню українцям «комплексу меншовартості», виступав на захист української мови і культури, сприяв утвердженню національної ідеї, духовності [23]. Ф.Моргун застерігав від ототожнення злочинного сталінсько-більшовицького режиму з російським народом і закликав до взаємоповаги та дружби між Росією, Україною і людьми всього світу [24].

Федір Трохимович був членом Союзу письменників України. Він написав понад 80 книг, активно займався публіцистикою. Його книги «Думи о целине», «Хлеб и люди» перекладалися українською, казахською, узбецькою, азербайджанською, вірменською та іншими мовами, мали декілька перевидань.

Отже, науково-публіцистична діяльність Федора Моргуна не втрачають актуальності і сьогодні. Праці дослідника з агроєкології, ґрунтознавства, ґрунтозахисної системи землеробства активно використовуються сучасними дослідниками. Дієвість способу безполіцевого обробітку ґрунту підтверджено на практиці, завдяки чому селяни регіону збирають непоганий урожай на ланах.

Історико-публіцистичні розвідки Ф.Моргуна характеризуються актуальністю, а також глибоким знанням джерел. Автор був учасником, свідком описаних подій, що свідчить про те, що праці можна вважати першоджерелами.

Перспективами подальших розробок даної теми може бути дослідження життєвого шляху Ф.Моргуна, його державної, громадської діяльності та літературної творчості.

Джерела та література

1. Моргун В. Ф. Біографічний нарис / В. Ф. Моргун // Педагогіка толерантності. – 2010. – №2. – С. 105–117.
2. Моргун В. На захист батька / В. Моргун. – Шишаки : Псьол, 1997. – 112 с.
3. Женченко В. В. Україна ловила Федора Моргуна, та не спіймала. Роздуми про діалогію Ф. Моргуна «Переорані покоління» / В. В. Женченко. – Полтава : Полтавський літератор, 2002. – 32 с.
4. Писаренко В. М. Агроєкологія / В. М. Писаренко, П. В. Писаренко, В. В. Писаренко. – Полтава : ПДАА, 2008. – 255 с.
5. Органічне землеробство: з досвіду ПП «Агроєкологія» Шишацького району Полтавської області. Практичні рекомендації / С. С. Антонець, А. С. Антонець, В. М. Писаренко [та ін.]. – Полтава : РВВ ПДАА, 2010. – 200 с.
6. Моргун Ф. Т. Думи о целине / Ф. Т. Моргун. – М. : Колос, 1969. – 414 с.; Моргун Ф. Т. На землі – господарем / Ф. Т. Моргун. – К. : Урожай, 1979. – 140 с.; Моргун Ф. Т. Обработка почвы и урожай / Ф. Т. Моргун. – М. : Колос, 1981. – 288 с.; Моргун Ф. Т. Господарі хлібних ланів / Ф. Т. Моргун. – К. : Політвидав України, 1980. – 278 с.; Моргун Ф. Т. Расскажи, поле ... / Ф. Т. Моргун. – М. : Политиздат, 1981. – 352 с.; Моргун Ф. Т. Зависит от каждого / Ф. Т. Моргун. – Х. : Прапор, 1985. – 255 с.; Моргун Ф. Т. Поле без плуга. Документальная повесть / Ф. Т. Моргун. – М. : Известия, 1984. – 512 с.; Моргун Ф. Т. Почвозащитное бесплужное земледелие / Ф. Т. Моргун, Н. Г. Шикун. – М. : Колос, 1984. – 279 с.; Моргун Ф. Т. Вибір України – порятунок природи і села. Роздуми виборця / Ф. Т. Моргун. – Полтава : Дивосвіт, 2007. – 68 с.
7. Моргун Ф. Т. Куди йдеш, Україно ? Національна ідея, рідна мова і українка / Ф. Т. Моргун. – Полтава : Полтавський літератор, 2003. – 396 с.; Моргун Ф. Т. Хто зруйнував Компартію і найбільшу в світі країну ? Роздуми виборця / Ф. Т. Моргун. – Полтава : Дивосвіт, 2006. – 42 с.; Моргун Ф. Т. Правда про кривду / Ф. Т. Моргун, М. Т. Юрченко. – Полтава : Дивосвіт, 2009. – 176 с.; Моргун Ф. Т. Сталінсько-гітлерівський геноцид українського народу. Факти і наслідки... / Ф. Т. Моргун. – Полтава : Дивосвіт, 2010. – 368 с.

8. Моргун Ф. Т. Думы о целине / Ф. Т. Моргун. – М. : Колос, 1969. – 414 с.; Моргун Ф. Т. Поле без плуга. Документальна повесть / Ф. Т. Моргун. – М. : Известия, 1984. – 512 с.; Моргун Ф. Т. Почвозащитное бесплужное земледелие / Ф. Т. Моргун, Н. Г. Шикла. – М. : Колос, 1984. – 279 с.
9. Фолкнер Э. Безумие пахаря / Э. Фолкнер. – Белгород : Белгородская областная типография, 1996. – 148 с.
10. Моргун Ф. Т. Думы о целине / Ф. Т. Моргун. – М. : Колос, 1969. – 414 с.
11. Моргун Ф. Т. Поле без плуга. Документальна повесть / Ф. Т. Моргун. – М. : Известия, 1984. – 512 с.
12. Моргун Ф. Т. Обработка почвы и урожай / Ф. Т. Моргун. – М. : Колос, 1981. – 288 с.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.2. – Оп.14. – Спр.2437. – Арк. 97–104.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.32. – Спр.1769. – 81 арк.
15. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2264. – Арк. 3–5.
16. Моргун Ф. Т. Почвозащитное бесплужное земледелие / Ф. Т. Моргун, Н. Г. Шикла. – М. : Колос, 1984. – 279 с.
17. Моргун Ф. Т. Селянин – Світова Душа / Ф. Т. Моргун. – Полтава : Полтавський літератор, 2001. – 312 с.
18. Моргун Ф. Т. Доля Прометей з України / Ф. Т. Моргун. – Полтава : Полтавський літератор, 2003. – 36 с.
19. Моргун Ф. Безсмертна душа України. Задовго до салютів / Ф. Моргун. – Полтава : Полтавський літератор, 1995. – 472 с.; Моргун Ф. Конец света ? Или... – Белгород : Крестьянское дело, 1998. – 288 с.; Моргун Ф. Т. Селянин – Світова Душа / Ф. Т. Моргун. – Полтава : Полтавський літератор, 2001. – 312 с.; Моргун Ф. Т. Куди йдеш, Україно ? Національна ідея, рідна мова і українка / Ф. Т. Моргун. – Полтава : Полтавський літератор, 2003. – 396 с.
20. Моргун Ф. Т. Господарі хлібних ланів / Ф. Т. Моргун. – К. : Політвидав України, 1980. – 278 с.; Моргун Ф. Т. Расскази, поле ... / Ф. Т. Моргун. – М. : Политиздат, 1981. – 352 с.; Моргун Ф. Т. Зависит от каждого / Ф. Т. Моргун. – Х. : Прапор, 1985. – 255 с.
21. Моргун Ф. Т. Сталінсько-гітлерівський геноцид українського народу. Факти і наслідки... / Ф. Т. Моргун. – Полтава : Дивосвіт, 2010. – 368 с.
22. Моргун Ф. Т. Хто зруйнував Компартію і найбільшу в світі країну ? Роздуми виборця / Ф. Т. Моргун. – Полтава : Дивосвіт, 2006. – 42 с.; Моргун Ф.Т. Вибір України – порятунок природи і села. Роздуми виборця / Ф. Т. Моргун. – Полтава : Дивосвіт, 2007. – 68 с.
23. Моргун Ф. Т. Куди йдеш, Україно ? Національна ідея, рідна мова і українка / Ф. Т. Моргун. – Полтава : Полтавський літератор, 2003. – 396 с.
24. Моргун Ф. Т. Правда про кривду / Ф. Т. Моргун, М. Т. Юрченко. – Полтава : Дивосвіт, 2009. – 176 с.

Боровик О. Б. Научно-публицистическая деятельность профессора Федора Моргуна (1924-2008)

В статье проанализирована научно-публицистическая деятельность профессора Федора Моргуна. Акцентировано внимание на достижениях ученого в отрасли агроэкологии, неизнурительного и рационального природопользования. Обращено внимание на весомые достижения Ф.Моргуна в отрасли отечественного сельского хозяйства. Выяснено, что ученый написал ряд трудов из истории Украины, описал события очевидцем или современником которых был сам.

Ключевые слова: Федор Моргун, научно-публицистическая деятельность, сельское хозяйство, земледелие, почвы, исторические труды.

Borovik O. B. Scientific-theoretical-and-socio-political activity of professor Fedir Morgun (1924-2008)

The article deals with the analysis of scientific and theoretical-and-socio-political heritage of Professor Fedir Morgun. The emphasis is made on the scientist's achievements in the field of agroecology, non-depleting and rational management of nature. The accent is made on the innovation, made by Fedir Morgun in the field of national agriculture, in Poltava region in particular. The works of the researcher in agroecology, soil science, soil-protective system of farming agriculture are widely used by modern researchers.

Keywords: Fedir Morgun, theoretical-and- socio-political activity, innovation, agriculture, farming agriculture, soils, historical researcher.

УДК 94:070(470)"1856/1860"

В. В. Дроздов

СХІДНЕ ПИТАННЯ У ВИСВІТЛЕННІ СЛОВ'ЯНОФІЛЬСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ (1856–1860 рр.)

Досліджено характеристику Східного питання слов'янофільською пресою другої половини 50-х рр. XIX ст. (журнал «Русская беседа», газети «Молва» та «Парус»), розглянуто ідеї представників слов'янофільського напрямку щодо шляхів розв'язання Східного питання, визначено зміну в поглядах слов'янофілів щодо зовнішньополітичних завдань Російської імперії в цьому питанні. Акцентується увага на окремих аспектах Східного питання, які підіймалися в слов'янофільській пресі, зокрема становищі південних слов'ян у складі Османської імперії та ідеї єдності слов'янських народів.

Ключові слова: слов'янофільство, Східне питання, російська періодична преса.

Поразка Росії в Кримській війні 1853–1856 рр. сприяла зростанню інтересу російської громадськості до Східного питання. В умовах загальнонаціональної кризи в державі поживавилася діяльність представників різних суспільних течій. Серед них помітне місце займало слов'янофільство, що виражало інтереси ліберальної дворянської інтелігенції, яка підтримувала проведення реформ в імперії, але виступала за самобутній шлях розвитку Росії. В другій половині 50-х рр. XIX ст. у періодичних виданнях цього ідейно-